

ОРЛИЦЯ ("ШІСТДЕСЯТНИЦІ" ЛІДІЇ ОРЕЛ – 70)

Василь ЯРЕМЕНКО

Є люди, які не міліють ніколи. За будь-яких обставин. І ступають на свій хресний шлях без самовиставляння та голосних нарікань. До таких особистостей належить моя землячка й навчителька Лідія Григорівна Орел. Про неї маю слово, бо цього року вона переходить свою шістдесятилітню межу. А життєпис її прямо пов'язаний із тим духовним феноменом, що дістав назву "шістдесятники".

Народилася Лідія Орел 1 квітня 1937 року в селищі Драбові на благословенній Полтавщині (нині райцентр Черкаської області). Батько загинув на смоленському фронті. Мати Якилина, працюючи день при дні на важкій колгоспній роботі, ледве давала раду собі та трьом дітям. Повоєнне напівсирітське дитинство, типове для багатьох "шістдесятників", навічно закарбував у своїй творчості незабутній Григій Тютюнник — улюблений письменник Лідії Григорівни.

Від рідної домівки взяла вона межі люди щирість, доброту, щедрість душі — риси, властиві нашому сільському люду. У важкі повоєнні літа пройшла сувору школу трудового виховання. З десятирічного віку їй довелося і в ланці на буряках працювати разом з матір'ю, і на будівництві. Там же, в Драбові та навколишніх селах познайомилася вона близько з народними звичаями та піснями, які полюбила на все життя.

За відмінне навчання в середній школі дістала золоту медаль. Так само сумлінно навчалася і на слов'янському відділенні філологічного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка.

З першого ж року навчання в університеті їй довелося зіткнутися з явищами, про які в школі навіть не здогадувалась. Це насамперед масова русифікація міського населення, яка охопила й студентську молодь. Не сприймаючи її органічно, Лідія Орел опиралася їй спочатку стихійно, на побутовому рівні, а далі, в міру духовного й політичного зростання, перейшла до активної боротьби.

З другого курсу брала участь у наукових експедиціях, де мала змогу ширше пізнати свій народ та його культуру.

Після закінчення університету 1960 року дістала призначення в "Інтурист" перекладачем з чеської та польської мов. "Тієї лакейської муштри, — іронізує Лідія Григорівна, — довго витримати не змогла й через рік пішла працювати редактором науково-виробничої кінолабораторії своєї альмаматері". На цій посаді довелося їй боротися з формалізмом, звертаючи увагу Міністерства на невідповідність між випуском навчальних фільмів та їх фактичним використанням. За сумлінну роботу одержувала подяки та премії, її цінували в колективі.

То була пора оновлення та духовного горіння. У Києві активно діяв Клуб творчої молоді "Сучасник" (своєрідна альтернатива офіційним творчим спілкам), який гуртував патріотично настроєну молоду інтелігенцію, влаштуючи прекрасні літературно-мистецькі вечори, присвячені видатним діячам культури, в тому числі й незаслужено забутим, репресованим у добу сталінщини (Микола Куліш, Лесь Курбас). А шанувальники народної культури взялися за відродження народних свят та звичаїв, засновуючи ватаги колядників (в університеті, консерваторії, театральному, політехнічному, медичному, художньому інститутах). Одним із активних учасників цього патріотичного руху був музикознавець-фольклорист Леопольд Яценко, якому допомагала його дружина Лідія Орел (побралися 1958 року). Молодій жінці бракувало часу, щоб усе побачити, скрізь встигнути, усе задумане зробити.

Одна з пам'ятних подій того часу — республіканська конференція 1968 року, присвячена "Культурі української мови", на якій Лідія Орел разом з групою українських патріотів (Б. Антоненко-Давидович, С. Плачинда, В. Лобко, П. Бойко та інші) виступила з критикою офіційної мовної політики та науки в особі академіка І. Білодіда, з його сумнозвісною теорією "двох рідних мов". Після цих виступів, які набули широкого розголосу, не один учасник зазнав цькування і переслідувань.

Невдовзі на зміну "відлизі" прийшли "заморозки". Брежнєвський "сірий кардинал"

М. Суслов, вірним ставлеником якого в Україні був В. Маланчук (тоді ще секретар львівського обкому), ініціював серію репресивних акцій проти молодого покоління української творчої інтелігенції. Ще до перших арештів (кінець серпня — вересень 1965 року) почалися незаконні звільнення з роботи, жертвою яких стала й Лідія Орел. Приводом став студентський диспут, який відбувся в Київському університеті на тему “Про народні традиції” (під такою назвою була опублікована стаття В. Солоухіна в “Литературной газеті”). У диспуті взяли участь також викладачі університету. Як і на республіканській конференції 1968 року, “вихлюпнула” болюча тривога за невтішний стан української мови та культури. І знову — диспут відмінили. Проте його учасники продовжували збиратися та обговорювати наболіле. Серед них була й Лідія Орел. Хоча вона активної участі не брала, та вже наступного дня ректор університету І. Швець викликав її до себе і запропонував звільнитися “за власним бажанням”. Л. Орел, ясна річ, відмовилася. Тим часом з’явилися нові докази “неблагонадійності”: 22 травня, як і в попередні роки, Л. Орел взяла участь у відзначенні дня перепоховання Тараса Шевченка біля його пам’ятника. Як відомо, в ті роки це вважалося ледве не злочином. Отже, після цього Лідію Орел було “заднім числом” звільнено з роботи у зв’язку з “реорганізацією науково-виробничої кінолабораторії КДУ в кіностудію навчальних фільмів” та скороченням штатної посади, яку вона займала. Звільнення відбулося з порушенням закону, без погодження з профспілкою, а штат працівників після реорганізації був не тільки не скорочений, а навіть розширений. “Нам комуністи потрібні на роботі”, пояснили Лідії Орел ректор І. Швець та секретар парткому Й. Удовиченко. Не зважили й на те, що у неї на той час було двоє малих дітей віком півтора та шість років.

1966 року Лідії Орел вдалося влаштуватися літредактором міжвідомчих збірників Київського педінституту, але знову ж таки — ненадовго. 22 травня влада вчинила ганебну розправу з учасниками вшанування пам’яті Кобзаря. Лідія Орел разом із групою столичної інтелігенції підписала лист-протест проти свавілля властей, і, як і слід було чекати, її звільнили з роботи. Її пояснювальна записка ректо-

ру інституту М. Підтиченко більше скидається на звинувачувальний акт антинародній більшовицькій системі. Записка містить пророчі слова: “Що ж до мене, то я глибоко вірю в те, що ми ще доживемо до такого часу, коли Шевченка можна буде вшановувати в будь-який день будь-якого року, без жодних заборон і обмежень.”

Працюючи в педінституті Л. Орел склала кандидатський мінімум і працювала над дисертаційною темою “Поетика мови народної пісні”. Проте замість наукової на неї чекала громадська праця й безперервні пошуки роботи.

Так, з 1967 року Лідія Орел — викладач української літератури у 9–10-х класах українсько-англійської школи № 87. Разом із відомими громадськими діячами Оксаною Мешко та Тетяною Цимбал (артисткою філармонії) вона влаштуовувала в школах та в Будинку вчителя літературні вечори, присвячені Лесі Українці, Тарасу Шевченку.

14 квітня 1968 року в Будинку вчителя мав відбутися ювілейний вечір до 130-річчя від дня народження і 50-річчя з дня смерті Івана Нечуча-Левицького. До участі були залучені значні мистецькі сили. Однак вечір відмінила адміністрація Будинку вчителя за наказом влади. Натомість людям запропонували послухати лекцію про міжнародну політичну ситуацію. “Я не можу взяти на себе таку відповідальність, мене звільнять з роботи”, — заявила завідувачка культсектору В. Маркова. У заяві-протесті на адресу ЦК КПУ, Спілки письменників та республіканського ювілейного комітету О. Мешко та Л. Орел слушно наголосили, що за зрив ювілейного вечора ніхто у нас відповідальності і покарання не несе, а за його проведення справді можна позбутися роботи. А тим часом РАТАУ цинічно повідомляло на цілий світ: “По Україні широко відзначають 130-річчя з дня народження і 50-річчя з дня смерті класика української літератури І. С. Нечуча-Левицького. В будинку вчителя в Києві і багатьох містах і селах республіки відбулися урочисті збори і вечори, присвячені видатному майстрові слова” (21.04.1968).

Отакі-то були часи. Звичайно ж, у країні, де подібна брехня й лицемірство стали нормою, мусили з’явитися “інакодумці”, тобто, люди, здатні відкрито висловлювати свої сумніви й незгоду там, де їм на чорне кажуть, що то біле,

і навпаки. Інакше все наше життя перетворилося б на судільне безглуздя, на театр абсурду.

Навесні 1968 року Лідія Орел разом зі своїм чоловіком Леопольдом Ященком серед 139 представників столичної громадськості підписує листа до Політбюро ЦК КПРС, де було висловлено тривогу з приводу закритих судів над інакодумцями в Києві та Москві. Чоловіка невдовзі позбавили улюбленої праці в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Рильського АН УРСР, а з часом дійшла черга й до Лідії Орел.

Працюючи в школі й безпосередньо займаючись естетичним вихованням дітей, вона зіткнулася з недосконалістю навчальних програм, їх перенасиченням вульгарною соціологією, здатною замість любові до художнього слова, викликати лиш нехоть до нього. Ясна річ, Лідія Григорівна не змогла мовчати й сміливо кинула виклик формалістам-чиновникам з Міністерства освіти. З цього приводу вона виступила на нараді в Спілці письменників. Її гострий справедливий виступ дістав схвалення громадськості й був відзначений у “Літературній газеті” (стаття “Коли одрокочують бандури”). А вже на другий день її звільнили (це вже втретє), хоча вважалася кращою вчителькою, і на відкриті уроки до неї приводили вчителів із усього району.

Біда, як відомо, не ходить одна. Того ж року Лідія Орел потрапила до Мостищенської тублікарні з відкритою формою сухот, перенесла важку операцію. А ставши на ноги, взялася за викладацьку роботу: читала курс літератури на підготовчих курсах університету, викладала українську мову й літературу в українсько-англійській школі № 49 м. Києва.

З 11 січня 1971 року й по сьогодні Лідія Орел працює в Музеї народної архітектури та побуту України, що в селищі Пирогові під Києвом. Власне, вона є одним із засновників цього музею.

В українській етнографії Лідія Орел знайшла своє покликання. Вивчати культуру рідного народу, зберігати її для нащадків — це було якраз те, чого прагла її душа. Проте за можливість займатися улюбленою працею від неї вимагали взаємних послуг: протягом багатьох років працівники КДБ постійно “опікали” Лідію Орел, не давали їй можливості друкуватися в пресі, пропонуючи натомість писа-

ти статті до газет із осудженням ув’язнених співробітників музею О. Сергієнка та Б. Ковгара, а також Н. Світличної, О. Мешко, М. Коцюбинської та інших “вороже налаштованих до радянської влади громадян”. Підходили й з іншого боку: “не хочете про них, то напишіть хоча б про перешкоди, що їх чинять націоналісти утвердженню в нашому побуті народних свят та обрядів.” І це після того, як вони самі ж ліквідували спроби відродити народні свята та звичаї в Києві. Лідія Орел цьому тискові не піддалася. У зверненні до Київського обласного відділення КДБ від 19 травня 1978 року вона не лише з обуренням написала про ці спроби шантажу, а й викрила суперечності у діях “правоохоронців”: засудивши згаданих працівників у закритому суді, вони тим самим позбавили громадськість будь-якої інформації про реальні шкідливі дії “злочинців”. Про що тоді говорити! Лідія Орел підсумувала: “Очевидно, в боротьбі проти проявів “націоналістичного” удари насправді нерідко спрямовуються взагалі проти національного. Це є, безумовно, шлях духовного самообкращання”. Зазначивши, що працівники КДБ у розмові 18.05.1978 року досить прозоро натякали, що “це потрібно для Вашої сім’ї”, а якщо буде потреба, то редактори “поправлять і дорахують статтю”, Лідія Орел сміливо викрила їхні методи: “Аргументи, справді, вагомі, бо адресуються насамперед до тієї ділянки мозку, де в людини народжується страх. І не тільки за себе чи свою власну сім’ю, Якщо це не одинокий випадок, а норма в стосунках з авторами подібних статей, то справді стає страшно”.

Авторка попереджає, що у випадку репресій у будь-якій формі щодо її особи буде апелювати до найвищих інстанцій. Удар у відповідь не забарився. Директор Музею І. Ніколаєнко та його заступник А. Матвієнко вже неодноразово погрожували їй звільненням з роботи, а в березні 1979 року незаконне звільнення (вже вчетверте) стало реальністю. Проте цього разу протягом місяця вдалося поновитися черев суд, бо аж надто помітним виявилось порушення закону. Чим далі густішали хмари над Україною та її власною долею, тим рішучіше захищала Лідія Орел свою особисту і національну гідність. Не випадково мистецтвознавець М. Кагарлицький писав, що “ця чорнява полтавка наділена величезною мужністю”.

У Музеї народної архітектури та побуту Лідія Орел спочатку обіймала посаду завідувачки сектору "Полісся". Вона стала автором експозиції (разом з архітектором С. Верговським) цього краю, зібравши та впорядкувавши близько 15 тисяч експонатів. Проте коло її інтересів охоплювало матеріальну й духовну культуру всієї України. Вона об'їздила Полтавщину, Шевченків край (Звенигородщину), Буковину, Закарпаття, Поділля, Слобідську Україну. Записала сотні магнітофонних касет із піснями, спогадами, розповідями знавців народних традицій, збрала безліч фотоматеріалів. За нормальних умов ця подвижницька праця викликала б загальне схвалення. Проте інакше ставились до цього кон'юнктуристи від науки й згадані вже керівники музею, які до того ж звикли постійно озиратися на Москву: а чи є щось подібне там, щоб ненароком не випередити в чомусь "старших братів". Доводилось також виправдовуватись і відповідати на скарги провінційних компартійних керівників, зокрема з Косівського району Івано-Франківської області з приводу фонозапису під час експедиції великодніх веснянок (заважають їм, бачте, боротися з релігійними пережитками). Ось тут, до речі, їй показали своє справжнє обличчя "вболівальники" за народну культуру. Доводилось відбивати та спростовувати закиди в нібито "шкідливий" ідейний спрямованості експозиційних планів, "замилуванні патріархальщиною". Виходило так, що працівники Музею старовини, як справжні радянські патріоти, не повинні любити свою справу, а ставитись до неї в кращому разі формально, як до чогось тимчасового, не вартого серйозної уваги. А ще ж і класову боротьбу та розшарування слід було враховувати. Ось один із характерних закидів "ідеологічно підкованого" рецензента: "Складається враження, що автор свідомо планує показ інтер'єрів патріархального побуту і уникає показу поліського села періоду капіталізму кінця ХІХ — початку ХХ ст. З п'яти запланованих експозицій найбільш багатим є цей "окружний двір". Очевидно, це господарство заможного поліщука. І ось у цьому куркульському господарстві основним знаряддям землеробства експонується рало, соха, плетена борода, два серпи та інше. Що ж це за куркульське господарство, що користується такими примітивними знаряддями

обробки землі! І це в епоху бурхливого розвитку капіталізму!"

Справді, якесь непорозуміння: дядько спорудив могутню рублену фортецю (без жодного гвіздка) а про молотарку, живучи в лісі, не подбав. А може він десь її приховав, бісів куркуль! Або ж короткозорі творці експозиції її не помітили? Не може ж бути, щоб у глибокому Поліссі, згідно з "єдино вірним" марксистсько-ленінським вченням, та не було куркуля-експлуататора, який жив коштом найманої праці бідняків! Було від чого зневіритися, впасти у відчай. Чоловік Лідії Григорівни залишився без постійного заробітку, його не тільки позбавили праці за фахом, а й виключили зі Спілки композиторів за організацію етнографічного хору "Гомін", учасницею якого вона також була. (1971 року цей хор було ліквідовано як націоналістичний, відродити його вдалося лише 1984 року, а 1988 повернути стару назву). Мимоволі згадувались слова Тараса Шевченка: "тепер я на волі, на такій волі, як собака на прив'язі". Рятувала улюблена праця, усвідомлення її ваги й невідкладності. Адже традиційна народна культура занепадала на очах.

Найближчим порадиником Лідії Орел у ті важкі часи був також переслідуваний режимом видатний український скульптор, художник і етнограф Іван Гончар з його унікальним домашнім етнографічним зібранням. Вона, вважаючи його своїм духовним батьком, усіма можливими засобами популяризувала творчість митця та його народознавче подвижництво. Задушливого 1981 року до 70-ліття І. Гончара їй вдалося видрукувати статтю про нього в часописі "Декоративное искусство СССР". Опікувалася митцем до останніх днів його життя, а потім усіляко допомагала в створенні повноцінного музею Івана Гончара.

Так само щедро частину свого тепла та турбот віддавала як відомим майстрам української народної культури (Марія Приймаченко, Олександра Селюченко, Марія Руденко, Олександр Корнієвський та інші), так і малознаним умільцям — ткалям, вишивальницям, гончарам, різьбяркам тощо. Скільки душевних розмов із ними пам'ятає її гостинна хата, скільки добрих слів було висловлено Лідією Орел про них на сторінках друкованих видань! Пам'ятаю, з яким пієтетом говорила вона про творця переяславських музеїв Михайла Сікор-

ського, як захоплювалася яготинськими експозиціями Олександра Непорожнього. Лідія Орел стоїть на тому, що осередки традиційної народної культури у вигляді музеїв, промислів, ремесел, галерей і т. п. мають формуватися й функціонувати передусім на місцях, у своєму природному середовищі. Тому всіляко допомагає тим, хто береться за таку копітку роботу, не лише цінними порадами, а й власною участю в збиранні пам'яток матеріальної та духовної культури для відповідного осередку. Саме вона підставила своє плече молодим організаторам музейної справи Миколі і Галині Корнієнкам на Черкащині, засновнику Музею гончарства в с. Опішне на Полтавщині Олесю Пошивайлу та ін.

Як і керівник хору "Гомін" Л. Яценко, Лідія Орел прагне, щоб народна культура не "лежала мертвим скарбом" у музейних фондах та інститутських архівах, а жила й розвивалася відповідно до вимог часу. Влаштування в Музеї просто неба народних свят з відповідними ритуалами, днів народних майстрів, ярмарків — це насамперед заслуга подружжя Яценків. Завдяки їх подвижницькій праці український скансен набуває ознак справжнього науково-методичного центру, дає адекватне уявлення відвідувачам про життя класичного українського села. Якби ще належна підтримка держави!..

Після поїздок в Прибалтику, Середню Азію, Вірменію, також у Німеччину та США (на лікування) Лідія Орел докладно розповідає і в пресі, і в розмовах про досягнення інших країн у збереженні та вмілому використанні пам'яток історії та культури. Вона переконана, що їхня традиційна культура загалом бідніша від нашої й гірше збереглася, але по доброму заздрить тим народам, уряди яких піклуються про свою культуру, зокрема традиційну.

До сфери зацікавлень Лідії Орел входять і зв'язки літератури з фольклором. Немало праці вона доклала, досліджуючи народні джерела творчості Григора Тютюнника, Максима Рильського, Олександра Довженка, Лесі Українки, Тараса Шевченка, провела значну пошукову роботу в місцях, де вони народилися й зростали. Вона є організатором літературно-мистецьких вечорів пам'яті братів Григора та Григорія Тютюнників, кобзаря й майстра бандур Олександра Корнієвського, відомого правозахисника Петра Григоренка, скульптора й

етнографа Івана Гончара, а також річниці голодомору 1933 року, чорнобильської трагедії та ін. Лідія Орел упорядкувала і видала посібник для збирачів пам'яток народної культури та викладачів народознавства, а також підготувала до друку збірник "Українська родина" про родинний і громадський побут.

Видано підготовлені нею багатоілюстровані книги "Шевченків край", "Мальоване дерево України", "Рушники України", "Україна в обрядах на межі тисячоліть". Загалом число її публікацій з різних питань української народної культури в різноманітних виданнях сягає більше двохсот.

З 1988 року Л. Орел вела постійні авторські народознавчі передачі на радіо: "Витоки", "Україна очима етнографа", "Обряди та звичаї", "Нашого цвіту по всьому світу" (про культурно-мистецьке життя українців за межами Батьківщини). Часто виступала з лекціями з народознавства перед найрізноманітнішими аудиторіями (від шкільних до міністерських). Також постійно брала участь у конференціях та семінарах з питань традиційної культури, сприяла діловим стосункам із цікавими фольклорними колективами і організувала їх виступи в столиці.

Проте, чим би не займалася сьогодні Лідія Орел/ вона не залишає і свого Полісся, якому віддала половину життя. Вона здійснила багато поїздок і до поліщуків-переселенців, і до тих, що мають переселятися, і до тих, що живуть за колючим дротом у зоні відчуження. Про життя поліщуків вона вже чимало розповіла у своїх публікаціях, але, як заявляє вона сама, не має права піти на відпочинок, поки весь зібраний матеріал не опрацює й не видасть. Найбільше переймається вона тим, що людей на забрудненій території держава покинула напризволяще. Вона не може змиритися з тим, що на їхньому горі дехто будує свою кар'єру й наживається.

Лідію Орел хвилює й те, що в умовах державної незалежності культура, зокрема народна, не знаходить належної підтримки з боку уряду й держави. Особливо це стосується її рідного Музею, який в останні роки позбавлений фінансування для подальшої розбудови, збереження та реставрації пам'яток XVI — початку XX ст. А їх на терені Музею понад 300. За відсутності належних умов залишено

наприволожає 80.000 експонатів, що призводить до великих втрат. Через фінансову скруту припинено польові дослідження, а тим часом інформатори — люди старшого віку — йдуть із життя.

Лідія Орел рішуче не погоджується з тими “уболівальниками”, які вважають, що, мовляв, пора вже кінчати з “патріархальщиною” та “шароварщиною” і плекати свій авангард, спрямовуючи культуру на цивілізований європейський шлях. Часто це йде просто від незнання своєї культури й нерозуміння того, що справді життєва, повнокровна сучасна культура можлива лише на народній основі. А щодо тих західноєвропейських народів, які в добу ранньої індустріалізації та урбанізації розгубили свої давні народні традиції, то вони аж ніяк не вищі й не багатші від нас духовно — їм можна лише поспівчувати.

Але й це ще далеко не все, що непокоїть і хвилює Лідію Орел. Будучи активною учасницею Народного Руху, ініціатором створення Жіночої громади, вона не може змиритися з тим, що більшість жіночих організацій відірвані

від народу і мають декоративно-побутовий характер. Особливо важко їй змиритися з тим, що наша найбільша трудівниця — сільська жінка — і надалі залишається поза увагою громадських організацій. Шануючи великих громадян України минулого, Лідія Орел віддає належне також своїм сучасникам. Ідеалом самовідданого служіння рідному народові для неї є насамперед Ліна Костенко й Надія Світлична.

Іноді замислюєшся: де ця жінка бере життєву снагу? І відповідаєш: а де брали ту силу мільйони українських селян, світ яких вона ґрунтовно вивчає? Вони просто жили. Природно, як і належить людям. Як у Т. Шевченка: “Ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою”. І не даремно Лідія Григорівна любить читати Симоненків вірш “Ти знаєш, що ти людина?” з його геніальною простотою та житейською мудрістю.

Колеги та давні друзі іноді шанобливо звать її Орлицею. Хай же не стираються її крила для нового творчого лету в синьому українському небі!

The article is dedicated to the life and activity of famous scientist, ethnographer, folklorist and public figure Lidiya Orel. The author declared many-sided and entire character of this brilliant person, which helped her to hold out in conditions of pursuits under totalitarianism. She is well-known ethnographer and expert of museums among cultural figures both in Motherland and abroad.